

УДК 371

КОНСУЛЬТУВАННЯ ВЧИТЕЛЯМИ СІМЕЙ З ДІТЬМИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

І. М. Трубавіна, К. Є. Каліна⁷

TEACHER'S CONSULTATION OF FAMILIES WITH CHILDRENS IN UKRAINE IN WAR CONDITIONS

I. M. Trubavina, K. Ye. Kalina

Стаття присвячена актуальній проблемі сучасної педагогічної теорії та практики України – роботі вчителів з сім'ями і дітьми в умовах війни в школах як центрах соціальної допомоги в громаді. Окреме місце в цьому процесі посідає консультування сімей з дітьми в умовах тимчасового перебування сімей в школах, постійного перебування і проживання внутрішньо переміщених осіб, спілкування вчителів з сім'ями нових учнів в приймаючих громадах, постійні зв'язки вчителів школи з сім'ями своїх учнів. У статті наголошено, що консультування різних видів допомагає вирішити різноманітні проблеми сімей з дітьми на основі родинноцентрованого підходу, допомоги у процесі організації та застосування самопомоги і кризового втручання як діючих наукових підходів і провідних стратегій соціальної роботи в Україні, особливо в умовах воєнного часу. Визначені у межах статті підходи і стратегії щодо війни і сімей з дітьми не розглядалися в аспекті консультування сімей у наукових дослідженнях. Метою статті є визначення наукових підходів, змісту, методів, провідних методик консультування сімей з дітьми в умовах воєнного стану. Науковою новизною статті є визначення змісту, видів, методів і методик, умов консультування шкільними вчителями сімей з дітьми в різних умовах воєнного часу, в ситуації кризи та впливу на сім'ї різних інших чинників стресу. Визначено також перелік проблем і потреб сім'ї з дітьми в умовах війни. Практичного значення статті надає визначення спектру проблем сімей з дітьми в умовах війни, набору методів консультування і методик роботи з сім'ями з дітьми в умовах війни, виділення набору проблем внутрішньо переміщених осіб, які тісно пов'язані не тільки з соціально-економічними, політичними, медичними, але й морально-психологічними, психолого-педагогічними проблемами. Перспективами подальших досліджень є: визначення особливостей і набору методів і прийомів психологічного, соціально-педагогічного, правового, медичного тощо консультувань на різних етапах подолання сім'ями з дітьми кризи сім'ї, провідним чинником яких стали соціальні зміни, пов'язані з війною в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: консультування сімей, родинноцентрований підхід, типи консультування, фасилітуюче консультування, підготовка вчителів до консультування, кризове втручання.

The article is devoted to the topical problem of modern pedagogical theory and practice of Ukraine - the teachers' work with families and children during the war in schools as centers of social assistance in the community. A special place in this process is occupied by counseling families with

⁷ ©І. М. Трубавіна, К. Є. Каліна, 2022
<https://doi.org/10.34142/2312-1548.2022.58.07>

children in the conditions of temporary stay of families in schools, permanent stay and residence of internally displaced persons, teachers' communication with new students' families in host communities, constant connections of school teachers with their students' families. The article emphasizes that counseling of various kinds helps to solve various problems of families with children on the basis of family-centered approach, assistance in organizing and using self-help and crisis intervention as current scientific approaches and leading social work strategies in Ukraine, especially in wartime. The approaches and strategies identified in the article on war and families with children have not been considered in the aspect of advising families in research. The article's purpose is to determine the scientific approaches, content, methods, leading methods of counseling families with children in war condition. The article's scientific novelty is to determine the content, types, methods and techniques, conditions for school teachers to consult families with children in different conditions of wartime, in a crisis situation and the impact on the family of various other stressors. A list of problems and needs of families with children in wartime is also identified. The article's practical significance is to determine the range of problems of families with children in wartime, a set of methods of counseling and methods of working with families with children in wartime, highlighting a set of problems of internally displaced persons. They have not only socio-economic, political, medical problems, but also moral, psychological and pedagogical problems. Prospects for further research are: determining the features and set of methods and techniques of psychological, socio-pedagogical, legal, medical, etc. counseling at different stages of overcoming families with children family crisis, the leading factor which was social change associated with the war in modern Ukrainian society.

Keywords: family counseling, family-centered approach, types of counseling, facilitation counseling, teacher training for counseling, crisis intervention.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність консультивання сімей з дітьми пов'язуємо з необхідністю своєчасного вирішення соціальних проблем і проблем соціалізації, адаптації до умов війни, нової громади, нового освітнього колективу тощо, профілактики дезадаптації людей в екстремальних ситуаціях. Сім'ї з дітьми є особливо вразливими внаслідок підвищеної рольової напруги в родині, зміни соціальних ролей у сім'ї, перевантаження жінок і старших дітей новими обов'язками, підвищеної емоційності, невміння приймати рішення і керувати своїм станом в умовах війни, що означає необхідність психологічної, соціально-педагогічної і соціальної допомоги їм в умовах війни. Зокрема, це можливо через консультивання в школах, які стають центрами допомоги в громаді саме сім'ям з дітьми (Саюк, 2015). Водночас, нікого з вчителів, які надають цю допомогу в школах, ніде ніколи не навчали працювати в умовах війни з сім'ями і дітьми. Зокрема, через консультивання. Консультивання є важливим засобом вирішення соціальних проблем сімей з дітьми, оскільки допомагає в умовах тимчасового притулку в школі жінкам як головам родин в цей час прийняти виважене, а не емоційне рішення про подальше життя сім'ї, надає орієнтирів і критеріїв в процесі прийняття цього рішення, дозволяє критично подумати, осмислити й проаналізувати ситуацію в умовах без обстрілів і загрози для життя, перш ніж рухатися далі тощо. Саме консультивання в різних формах дозволяє перевести людину від стану кризи до стану усвідомлення ситуації та її наслідків і навчає раціонально думати. ЮНІСЕФ наголошує, що школи повинні забезпечувати

фізичну та емоційну безпеку дітей, здійснювати їх психологічний захист. Спокійні батьки – спокійні діти. Як досягти спокою батькам – цього треба навчати їх саме вчителям, які сьогодні безпосередньо контактують із батьками всіх дітей, внутрішньо переміщених і місцевих. До того ж Україна підписала Декларацію безпеки шкіл у 2019 році, що означає що школи в умовах війни мають стати осередком фізичної, емоційної безпеки, психологічного захисту дітей, тому вчителі потребують знання правил безпеки дітей і самих вчителів, потрібні фахові консультації дітям і батькам з приводу безпеки, прав дітей, потреб дітей і сімей, чому вчителів також не навчали. Тому важливим є визначення змісту, методик і методів консультування сімей з родинами в умовах війни вчителями. Тому тема статті є актуальною і важливою для педагогічної теорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми. Зазначимо, що консультуванням сімей переважно займаються психологи, соціальні педагоги та соціальні працівники (Лисюк, 2004). Вчителі ж консультують по предмету, а не щодо соціальної допомоги, соціальної адаптації та вирішення соціальних проблем усієї родини. Існуючі дослідження розкривають зміст і методики консультування дітей і молоді (Кочюнас, 1999), сімей в мирних умовах (Васьківська, 2004), в умовах сімейної кризи (Максимова, 2011), кризи особистості (Титаренко, 2011), але відсутні публікації щодо консультування вчителями сімей з дітьми, які мають особливі проблеми під час війни: соціально-педагогічні, психологічні, правові, медичні, педагогічні, соціальні, економічні тощо. Зазначимо, що воєнний стан позначається різною мірою на сім'ях з дітьми. Є сім'ї з числа внутрішньо переміщених осіб з місць активних бойових дій, є сім'ї з чоловіками, які воюють, з тими, хто поніс втрати внаслідок окупації чи війни, має поранених тощо. Таким чином, усі сім'ї з дітьми під час війни мають психологічні травми. Робота з ними повинна бути комплексною, комплексним повинно бути і консультування сімей з приводу вирішення складних проблем, які привели до кризи (Іванова, 2014). Консультування у воєнний час є особливо важливим, оскільки воно допомагає сім'ям залишитися суб'єктами власного життя і вирішення проблем, на відміну від сприяння, ведення випадку тощо (Левченко, Панок, Трубавіна, 2015). Воно виключає споживацтво і об'єктність, тому і є важливим для самостійного життя сімей і вирішення проблем. Учитель має свідомо обирати зміст, методи і методики консультування з сім'ями з дітьми внаслідок діагностики проблем зазначеного типу сімей. Для цього існують наукові підходи різного рівня, прийняті в соціальній роботі, в соціальних службах, але вчителі не знайомі з ними, оскільки досі соціальною допомогою не займалися, їх готували лише для навчального консультування.

Формулювання цілей / завдань статті. Метою статті є визначення наукових підходів, змісту, методів і методик консультування сімей з дітьми в умовах воєнного стану. Завданнями статті є: визначення підходів, змісту і видів консультування сімей з дітьми вчителями в умовах воєнного стану, визначення

основних методів і методик консультування сімей з дітьми в умовах воєнного стану на основі обраних наукових підходів різного рівня.

Виклад основного матеріалу статті. Проблема війни для вчителів в повсякденній роботі – нова для України. Ніхто ніколи не готував їх до такої роботи, що передбачає роботу освіти як чуттєвої до конфлікту, оволодіння її принципами для збереження життя дітей і педагогів, забезпечення безперервної освіти дітям, бо існує так звана «точка переходу» –неповернення до школи дітей і припинення їх освіти назавжди, чому сприяє відсутність розуміння батьками важливості безперервної освіти і освітнього середовища. До того ж школи, які стають центром допомоги в громаді, починають вирішувати соціальні проблеми сімей, чому також учителів не навчали. Як не навчали їх і формуванню життєвих умінь (прийняття рішень і критичного мислення, комунікативних умінь, керувати своїм станом і впливати на інших) у дорослих і дітей. Не навчали їх і оцінці потреб сімей з дітьми, прийняттю рішень про надання комплексної допомоги, ідеології допомоги, екстреній і довготривалій допомозі тощо. Усе це є проблемами неготовності вчителя до роботи в умовах війни.

Враховуючи наукові підходи соціальної роботи в Україні (родиноцентричний, допомога для самопомоги, кризове втручання), нормативну базу соціальної роботи, проблеми сучасних клієнтів соціальних служб України, призначення соціальної роботи у мирний та воєнний час, сутність і значення консультування в соціальній роботі, ми можемо говорити про комплексність проблем і тому необхідність застосування таких наукових підходів до консультування сімей з дітьми вчителями, як родиноцентричний, допомога для самопомоги, кризове втручання. Таке розуміння методології консультування дозволяє виділити зміст консультування сімей за напрямками – психологічний, соціальний, соціально-педагогічний, освітній, економічний, правовий, медичний, діагностичний тощо як види соціальних послуг за напрямками діяльності фахівців. Таким чином, консультування сімей з дітьми в умовах війни має свій зміст, виходячи з комплексу проблем сімей. Ці сім'ї є різними за складністю випадку, тобто кількістю і глибиною проблем, на них можуть впливати фактори її неблагополуччя, сімейні стресори, сімейна криза. Це різні типи сімей: ті, яким потрібна інформаційна допомога у вирішенні проблем, самостійні благополучні сім'ї, які потрапили в нові обставини, ті, яким потрібна часткова допомога і підтримка у вирішенні окремих проблем, і ті, яким потрібна тривала допомога і підтримка у вирішенні проблем, що перебувають у кризі і не в змозі самостійно вирішувати проблеми і виконувати свої функції в суспільстві і щодо членів родини. Консультування тут відіграє вирішальну роль в соціальній допомозі сім'ям, оскільки ніхто за сім'ї вирішувати їх проблеми не буде. Тому консультування є різних видів: підтримуюче, інформаційне, фасилітуюче, резилієнтне, наснажувальне, навчальне тощо є видами консультування сімей з дітьми в умовах війни (Опанасенко, 2019). Ці види консультування є різними за ступенем підтримки і самостійності сімей у вирішенні проблем. Таке консультування дозволяє перейти від кризи і підтримки до самопомоги.

Розкриємо методи консультування. Методи консультування – це способи здійснення вербального спілкування клієнта і консультанта (Минулліна, Солобутіна, 2007). На основі загальних основ педагогіки та менеджменту соціальної роботи можна виділити такі методи консультування: регламентування, нормування, інструктування, приклад, наслідування, заохочення, переконання, критика, інформування, перегляд і аналіз відео- та аудіозаписів, творчих робіт, ситуацій; експертні оцінки; рольова гра; написання сценарію рішення проблеми сім'ї (Трубавіна, 2003). Також застосовуються як прийоми в консультуванні, як складові методу на окремих етапах: переконання, емпатія, навіювання, вимога, моделювання, показ перспектив тощо.

Розкриємо сутність зазначених вище методів. Регламентування в роботі консультанта – це застосування організаційних положень, необхідних для успіху консультування (час на роботу, на міркування, на зустріч). Це дисциплінує клієнта, організовує його роботу з консультантом.

Нормування – це встановлення нормативів, які є орієнтирами в роботі: цілі, діяльність щодо їх досягнення, угода, правила поведінки на консультаціях.

Інструктування – роз'яснення умов, обставин, перспектив роботи, наслідків проблеми, можливих труднощів, попередження можливих помилок.

Наслідування – це відображення дій і слів клієнта консультантом, так, щоб клієнт побачив себе з боку, проаналізував свої дії і слова, або відбиття клієнтом слів і дій консультанта як навчання діям щодо певної ситуації (як сказати «ні» дитині, чоловікові, як себе тримати, куди дивитись тощо).

Приклад – це показ дій інших людей у подібних обставинах. Показ може бути словесним, за допомогою аудіо- та відеоапаратури, але він супроводжується описом ситуації, якостей людини, її ресурсів і можливостей тощо.

Заохочення – це схвалення дій і міркувань клієнта з метою закріплення позитивних дій та міркувань. Заохочення створюють ситуацію успіху, що збільшує позитивну мотивацію до роботи з консультантом. Заохочення може бути у вигляді прийомів розуміючого слухання, схвалення, постановки у приклад іншим членам родини, символу нагороди (квітка, зірка, прапорець).

Інформування – це передача інформації клієнту без оцінок її та клієнта, без урахування особливостей клієнта, але з урахуванням особливостей його проблеми. Інформування передбачає виділення головного, посилення на нормативні документи, авторитетних осіб, свідчення інших людей тощо.

Критика – це метод покарання, який застосовує консультант у роботі з клієнтом. Його особливостями є те, що підкреслюються, виділяються і осуджуються негативні риси, дії, слова клієнта у порівнянні з опорою на позитивне в людині, підказом шляхів розв'язання проблеми (як могли саме Ви, така витримана людина, вдарити сина. Ви ж така авторитетна людина, яка відрізняється своєю терплячістю, раціональністю. Ви ж могли вчинити більш доцільно й раціонально).

Перегляд і аналіз відео- та аудіозаписів, творчих робіт, ситуацій клієнта здійснюються з метою вивчення його особливостей, умов його життєдіяльності,

позитивного в ньому, ставлення його до інших людей. Передбачає перегляд матеріалів, виявлення в них головного, причинно-наслідкових зв'язків разом з клієнтом, який дивиться на себе «збоку» і менш емоційно аналізує проблему, усвідомлює її разом з консультантом. Маємо співпрацю у пошуках причини проблеми.

Написання сценарію розв'язання проблем – дія, яку виконує клієнт за завданням консультанта після усвідомлення проблеми. Сценарій передбачає поділ опису на доцільні дії, слова, які їх супроводжують і відповідають діям, невербальні засоби спілкування, які відповідають діям і словам у зазначених обставинах. Стратегію і тактику дій клієнт визначає з консультантом. Тактику дій клієнт визначає з консультантом. Наприклад: стратегія: позитивне мислення; тактика – самопрезентація сусіду по місцю компактного проживання.

Консультант може використовувати у своїй роботі методи у таких 3-х формах: обов'язкові приписи, необов'язкові приписи, вироблені спільно з членами сім'ї рекомендації та обов'язкові приписи. Зазначимо, що при консультуванні важливими є встановлення контакту з людьми, налагодження взаєморозуміння і прояв емпатії консультантом, хоча всі люди та їх проблеми є різними. Важливим є і знання консультантом проблем людей і його нейтральна позиція при емпатії водночас у допомозі людям.

Основними проблемами ТПО є проблеми в задоволенні базових потреб: їжі, житлі, безпеці, бо більшість тимчасово переміщених осіб тікали від війни внаслідок обстрілів чи зруйнованих будівель. І саме школи стають сьогодні першими притулками для ТПО тимчасовими чи на тривалий час для задоволення цих потреб (Волинець, 2015). Тут важливими є: прояв доброзичливості до людей, забезпечення їх фізичної та емоційної безпеки, створення умов для виховання і розвитку дітей.

Консультація на цьому етапі роботи з сім'ями з дітьми може бути підтримуючою, фасилітуючою, що приводить до зняття емоцій, напруги, тривоги і спонукає до раціонального прийняття рішень. Основними питаннями консультанта на цьому етапі можуть бути такі, як: як будуть враховані потреби і інтереси дитини? Яка в дитини буде там освіта? Яка в неї буде робота і майбутнє? Яку роботу ви там прагнете для себе? Чи є у вас там соціальні зв'язки, родичі, друзі? На чію підтримку виможете розраховувати? Чи є у вас кінцевий пункт руху? Чим зумовлений його вибір? Чи правильно я зрозуміла, що ви їдете в нікуди? Чи вам буде потрібна підтримка на новому місці? Ви вирішили тут залишитися чи їхати далі? Чому? Такі питання дозволяють прийняти жінці рішення в інтересах дитини, раціонально, враховуючи не тільки безпеку, а й оглядове майбутнє тощо. На цьому етапі доцільно дати інформацію родині про соціальні і державні послуги сім'ям з дітьми, ресурси приймаючої громади, можливості допомоги для задоволення базових і специфічних проблем родини і дітей, типу в розвитку інтересів і здібностей дітей, медичного обслуговування хронічно хворих людей тощо. Зазначимо, що прийняття рішень має прийматися з огляду на пріоритет прав дитини і задоволення потреб дитини, а прийняте рішення ґрунтуватися на правах людини і родиноцентричному підході – правах

родини в громаді і правах членів сім'ї в родині. Інформаційне консультування допомагає зорієнтуватися родині на новому місці, зважити на обставини і ресурси, краще адаптуватися в новому середовищі і громаді.

Після того, як сім'я ТПО прийняла рішення залишитися в громаді, їй потрібна консультація щодо адаптації в новій громаді, регіоні, освітньому і професійному, соціальному середовищі. Це потрібно, щоб родину сприйняли в новій громаді позитивно, а не тільки для зручності самої родини, це проблеми не тільки адаптації, а й соціалізації родини в нових умовах життя. Зазначимо, що все це відбувається під впливом стресу з багатьма чинниками, коли повністю зруйновано старий спосіб налагодженого життя, а в нових умовах може бути великим стресом навіть відсутність голки з ниткою, бо все це було в старому звичному житті, а тут кожен дрібниці треба шукати, більшість ТПО виїжджали навіть в капцях, не те, що з речами непершої необхідності. Тому потрібні інформаційні консультування щодо вирішення побутових проблем, звичаїв, спілкування, традицій регіону, екскурсії містом і культурними місцями з показом шляхів вирішення різних проблем на місцевості, потрібні резилієнтні консультації щодо налагодження життя у нових умовах, з опорою на сильні сторони родини, особливо це важливо для пошуку роботи.

Зазначимо, що більшість ТПО виїжджали без трудових книжок, що унеможливило отримання ними виплат по безробіттю, потрібен терміновий пошук роботи в новій громаді тому з'ясування не тільки проблем, потреб, а й можливостей сім'ї є важливим для її адаптації і влаштування у новому середовищі. Це діагностичне консультування, яке дозволяє краще визначити шлях адаптації сім'ї в нову громаду. При цьому багато сімей прагнуть повернутися до старого життя, не розуміючи, що його вже не повернеш – багато будинків зруйновано, розбита інфраструктура, втрачені соціальні зв'язки, звичний налагоджений спосіб життя тощо. Навіть якщо будинок вцілів, минулого життя вже не повернеш. І це допомагає зрозуміти фасилітуюче консультування. Таким чином, маємо різні види консультування педагогічних працівників шкіл для вирішення різних проблем сімей з дітьми в умовах війни.

Методиками консультування сімей з дітьми в умовах війни є: встановлення контактної взаємодії з людиною, оцінка потреб сімей, прийнята в ЦСССДМ, підтримуючого консультування, фасилітації, педагогічної підтримки, соціальної підтримки і допомоги, укріплення і збагачення стосунків сімей, резилієнсу в соціальній роботі тощо. Усі вони є описаними в наукових і методичних працях. Не будемо на них зупинятися. Відзначимо, що у військовий час консультант має враховувати емоції, які можуть бути або дуже пригніченими, або людина може бути емоційно перевантажена, зокрема, негативними емоціями, що впливає на успіх консультування; інтелектуальне перевантаження людини новинами і необхідністю приймати постійно рішення в умовах невизначеності, нових умовах тощо. Це означає, що консультування має враховувати ці особливості і знижувати їх вплив для того, щоб бути успішним.

Висновки й перспективи подальших розвідок у даному напрямі. На основі викладеного можна говорити, що проблеми сімей з дітьми в воєнний час є комплексними і складними, а вчителі не навчалися їх вирішувати і працювати в умовах військового часу. Тому методологічною основою консультування вчителями сімей з дітьми у воєнний час є родинноцентричний підхід, допомога для самопомоги, кризове втручання. Змістом консультування є психологічний, освітній, соціально-педагогічний, медичний, правовий, економічний, соціальний аспекти вирішення комплексних проблем сімей з дітьми. Консультування може бути кризовим, під час тимчасового перебування сім'ї в школі; постійним, під час проживання сім'ї в приймаючі громаді. Методами консультування вчителями сімей є регламентування, нормування, інструктування, наслідування, приклад, заохочення, інформування, критика, перегляд і аналіз відео- та аудіозаписів, творчих робіт, ситуацій, написання сценарію розв'язання проблем. Методиками консультування сімей з дітьми вчителями в умовах війни щодо вирішення комплексних проблем є: встановлення контактної взаємодії з людиною, оцінка потреб сімей, прийнята в ЦСССДМ, підтримуючого консультування, фасилітації, педагогічної підтримки, соціальної підтримки і допомоги, укріплення і збагачення стосунків сімей, резілієнсу в соціальній роботі. Методи і методики консультування повинні враховувати етапи допомоги сім'ям і ступінь кризи сім'ї.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Васьківська, С. (2004). Основи психологічного консультування. Київ : Четверта хвиля.
- Кочюнас, Р. (1999). Основи психологического консультирования. Отримано з: <http://psylib.org.ua/books/kociu01/index.htm>
- Лысюк, Л. (2004) Методологические основания деятельности семейного психолога-консультанта. *Семейная психология и семейная терапия*, 4, 85–95.
- Максимова, Н. Ю. (2011). Сімейне консультування. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал». Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги сім'ям з дітьми, дітям, які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту / за заг. ред. О. Л. Іванової. Отримано з: <https://www.mvk.if.ua/cssm/29453>.
- Минулина, А. Ф., Солобутина, М. М. (2007). Основи психологического консультирования. Отримано з: <https://www.researchgate.net/publication/346858777>
- Опанасенко, Л. А. (2019). Основи психологічного консультування: у схемах і таблицях. Миколаїв : Іліон.
- Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / за ред. Л. С. Волинець. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
- Саюк, В. І. (2015). Педагогічне консультування як професійна діяльність. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник / за заг. ред. К. Б. Левченко, В. Г. Панок, І. М. Трубавіна. Київ : Агентство "Україна", 2015. 176 с.
- Титаренко, Т. М. (2009) Кризове психологічне консультування : програма навчального курсу. Київ : Міленіум.
- Трубавіна, І. (2003). Консультування сім'ї. Київ: ДЦССМ.

REFERENCES

- Ivanova, O. I. (2014). *Metodychni rekomendatsii shchodo nadannia pershoi psykholohichnoi dopomohy simiam z ditmy, ditiam, yaki perebuvaiut/perebuvaly u zoni zbroinoho konfliktu [Guidelines for providing first psychological assistance to families with children, children who are / were in the zone of armed conflict]*. Retrieved from: <https://www.mvk.if.ua/cssm/29453> [in Ukrainian].
- Kochyunas, R. (1999). *Osnovy psikhologicheskogo konsul'tirovaniya [Fundamentals of psychological counseling]*. Retrieved from: <http://psylib.org.ua/books/kociu01/index.htm> [in Russian].
- Levchenko, K. B., Panok, V. H. & Trubavina, I. M. (2015). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna dopomoha simiam z ditmy v period viiskovoho konfliktu [Socio-pedagogical and psychological assistance to families with children during the military conflict]*. Kyiv : Ahentstvo "Ukraina" [in Ukrainian].
- Lysyuk, L. (2004) *Metodologicheskie osnovaniya deyatel'nosti semeynogo psikhologa-konsul'tanta. [Methodological foundations of the activity of a family psychologist-consultant]*. *Semeynaya psikhologiya i semeynaya terapiya*, 4, 85–95. [in Russian].
- Maksymova, N. Yu. (2011). *Simeine konsultuvannia [Family counseling]*. Kyiv: DP «Vydavnychiy dim «Personal» [in Ukrainian].
- Minullina, A. F. & Solobutina, M. M. (2007). *Osnovy psihologicheskogo konsul'tirovaniya [Fundamentals of psychological counseling]*. Retrieved from: <http://psylib.org.ua/books/kociu01/index.htm> [in Russian].
- Opanasenko, L. A. (2019). *Osnovy psykholohichnoho konsultuvannia: u skhemakh i tablytsiakh [Fundamentals of psychological counseling: in diagrams and tables]*. Mykolaiv : Ilion. [in Ukrainian].
- Saiuk, V. I. (2015). *Pedahohichne konsultuvannia yak profesiina diialnisti [Pedagogical counseling as a professional activity]*. Kyiv : Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M. (2009) *Kryzove psykholohichne konsultuvannia : prohrama navchalnoho kursu [Crisis psychological counseling: curriculum]*. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].
- Trubavina, I. (2003). *Konsultuvannia simi [Family counseling]*. Kyiv: DTsSSM [in Ukrainian].
- Vaskivska, S. (2004). *Osnovy psykholohichnoho konsultuvannia [Fundamentals of psychological counseling]*. Kyiv: Chetverta khvyliya [in Ukrainian].
- Volynets, L. S. (2015). *Psykhosotsialna dopomoha vnutrishno peremishchenym ditiam, yikhnim batkam ta simiam z ditmy zi Skhodu Ukrainy : posibnyk dlia praktykiv sotsialnoi sfery [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from eastern Ukraine: a guide for social practitioners]*. Kyiv : TOV «Vydavnychiy dim «Kalyta» [in Ukrainian].

Трубавіна Ірина Миколаївна

доктор педагогічних наук, професор
Тернопільського обласного комунального
інституту післядипломної педагогічної
освіти
вул. Громницького, 1, м. Тернопіль,
Тернопільська область, Україна, 46027
Тел. +38(067) 575 12 36
ORCID ID 0000-0003-1057-430X
e-mail: trubavina@gmail.com

Trubavina Iryna

Doctor of Pedagogical Sciences,
Ternopil's'kyu Oblasnyy Komunal'nyy
Instytut Pisl'yadyplomnoyi Pedahohichnoyi
Osvity
vul. Hromnytskoho, 1, m. Ternopil,
Ternopilska oblast, Ukrayna, 46027
Тел. +38(067) 575 12 36
ORCID ID 0000-0003-1057-430X
e-mail: trubavina@gmail.com

Каліна Катерина Євгеніївна

кандидат педагогічних наук, доцент
Харківського медичного університету
проспект Науки, 4, м. Харків, Україна,
61000

Тел. +38(097) 698 77 51

ORCID ID 0000-0002-4252-7690

e-mail: kalinahnpu@gmail.com

Kalina Kateryna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Kharkiv National Medical University
Nauki Avenue, 4, Kharkiv, Ukraine, 61000

Тел. +38(097) 698 77 51

ORCID ID 0000-0002-4252-7690

e-mail: kalinahnpu@gmail.com